

ՎԱՀԵ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ, ՄՄ

ՈՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ Է «ԴԱՇԱՆՑ ԹՂԹՈՒՄ» ԿԵՐՊԱՎՈՐԵԼ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉԸ

Սկիզբը՝ նախորդիվ

Մյժմ ներկայացնենք երրորդ եւ չորրորդ (լրացուցիչ) փաստարկները, որոնք վկայում են այն ենթադրության օգտին, որ «Դաշանց թղթում» Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչը, ամենայն հավանականությամբ, կերպավորել է Հովհաննես Զ. Ստեցուն:

Այսպես, Տրդատ Գ.-ի եւ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի Հռոմ կատարած այցի մասին առաջինը վկայող Ագաթանգեղոսը (Պատմության հայերեն տարբերակում) գրում է, որ Հայոց արքան տեղեկանալով, որ Կոստանդինոս Ա. կայսրը (306—337 թթ.) դարձել է քրիստոնյա, որոշեց այցելել նրան¹: Նրա երկում Հայոց առաջնորդների այցելությունը Ս. Պետրոս եւ Ս. Պողոս առաքյալների շիրիմներին հիշատակված չէ: Ագաթանգեղոսի Պատմության հունարեն խմբագրությունում, ի տարբերություն հայկականի, վկայված է Ս. Պետրոս առաքյալի եկեղեցում Հռոմի պապի հետ Հայոց վեհապետների աղոթքի մասին. «Հասնելով Խտալիա, նրանց զիմավորեցին Հռոմի պատրիկները եւ հյուպատոսները եւ բազում սպասավորությանը քաղաք մտցրին: Կոստանդին կայսրն էլ ընդունեց (պատվիրակությանը), ողջագուրեց սուրբ Գրիգորին եւ Տրդատ թագավորին եւ երկուսին էլ հրավիրեց նստել կայսերական կառքի վրա:

Նրանք նախ եւ առաջ Հռոմի պատրիարք Եւսեբիոսի գլխավորությամբ աղոթեցին Պետրոս առաքյալի սուրբ եկեղեցում, որից հետո գնա-

¹ Ա. ԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմություն Հայոց, «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Բ., Ե. դար, Անթիլիաս—Լիբանան, 2003, էջ 1722—1723: Այս առումով ուշագրավ է Ագաթանգեղոսի երկի ասորերեն տարբերակը, որտեղ Ս. Գրիգոր Լուսավորչին ձեռնադրած Ղեոնդիոս հայրապետը հիշվում է որպես Հռոմի պատրիարք (տե՛ս Լ. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Ագաթանգեղագիտական պրպատմներ, Երեւան, 2019, էջ 125, 127, 129): Այցի եւ նրա վերաբերյալ մատենագրության մեջ առկա տեղեկությունների մանրամասն քննությունը տե՛ս Շ. ՊՈՑՈՍՅԱՆ, The letter of Love and Concord, A Revised Diplomatic Edition with Historical and Textual Comments and English Translation, Leiden-Boston, 2010, էջ 50—62:

ցին արքունիք»²։ Ի տարբերություն հայերեն բնագրի՝ հունարեն խմբագրության համաձայն՝ Տրդատ Գ.-ն ու Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը Կոստանդիանոս Ա.-ի հրավերով են մեկնել կայսրության մայրաքաղաք. «Մենք ուզում են ձեզ (Տրդատ Գ.-ին.— Վ. Թ.), ձեզ հետ միասին նաեւ սուրբ Գրիգորին տեսնել եւ ողջագուրել։ ...Քանի հազար մեծամեծներով եւ իշխաններով, թիկնապահներով եւ քո բարությանն անհրաժեշտ սպասավորությամբ, որ ցանկանաս, շտապիր մեզ մոտ»³,— կարդում ենք կայսեր նամակում։ Վերջինիս հրավերով Հռոմ գնալու մասին է վկայում նաեւ Ագաթոնի տեսիլը, որը նախ հայտնում է Երուսաղեմում Կոստանդիանոս Ա.-ի ու Սեղբեստրոս պապի հետ Տրդատ Գ.-ի եւ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի հանդիպման, ապա կայսեր հրավերով Հռոմ մեկնելու մասին⁴։ Այս ուղեգնացության ընթացքում առաքյալների շիրիմներին Ս. Գրիգոր Լուսավորչի այցելությունը վկայված է Ներսես Շնորհալու «Վիպասանության» մեջ.

«ԶԿոստանդեայ դարձն լուեալ
Որ էր Հռոմայ թագաւորեալ
Յայն նամապարհ գաւրաւ ելեալ
Եւթանասուն հազար ընտրեալ
Յառաւելոց աթոռ հասեալ,
Սուրբ ոսկերաց երկրպագեալ,
Ի յարհայէն պատուասիրեալ,
Հայրապետին սիրով պատուեալ...»⁵։

Ինչպես տեսնում ենք, ըստ մատենագրական վերոբերյալ վկայությունների, Տրդատ Գ.-ն ու Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը Հռոմ մեկնել են՝ ա) տեղեկանալով Կոստանդիանոս Ա.-ի քրիստոնեություն ընդունելու մասին (այսինքն՝ իրենց նախաձեռնությամբ) կամ բ) կայսեր հրավերով։ Այսինքն՝ կա հիմնական երկու շարժառիթ՝ կայսեր դարձը եւ նրա հրավերը։ Գրեթե բոլոր վկայություններում Հայոց աշխարհիկ ու հոգեւոր առաջնորդները նախ հանդիպում են կայսրին, ապա՝ Հռոմի պապին։

² Ագաթանգեղոսի Պատմության հունարեն նորահայտ խմբագրությունը (Վարք), թարգմանությունը հունարեն բնագրից՝ Հ. Բարթիկյանի, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները՝ Ա. Տեր-Ղեւոնդյանի, «Էջմիածին», 1966, թիվ Թ.—Ժ., էջ 86։

³ Անդ, էջ 85։

⁴ Հ. Յ. ԱԻԳԵՐ, Ագաթոն կամ Ագադորոն, «Բազմավէպ», 1913, թիւ 9—10, էջ 396—397։

⁵ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, «Վիպասանութիւն», «Մատենագիրք Հայոց», ԺԲ. դար, հտ. ԻԱ., գք. Ա., Երեւան, 2018, էջ 99—100։

Ի տարբերություն այս վկայությունների եւ համաձայն «Դաշանց թղթի»՝ Տրդատ Գ.-ն ու Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը Հռոմ այցելել են «ի հրաւիրմանէ Հոգւոյն Սրբոյ՝ ...,ի տեսութիւն տեղոյս տէրունական տանս արեւմտեան եւ արեւելաժառանգ սրբոց եւ գլխաւորաց առաքելոցս, եւ փոխանորդի սոցա՝ պատուեալ պապիս պերճապսակ, կայսերս նորընծայ ի հաւատս Քրիստոսի Աստուծոյ, եւ մեծի դշխոյիս Հեղինէի, հզաւր թագուհւոյս, եւ ծիրանածին զարդու զաւակաց զաւրացելոյս», եւ հանդիպումից անմիջապէս հետո բոլորը միասին «դարձաք ի վկայարանս սուրբ առաքելոցս, եւ երկրպագեցաք Աստուածամուխ սուրբ նշխարաց սոցա, փառաւորելով զՔրիստոս՝ զպսակիչն սրբոց»⁶։ Մեզ զբաղեցնող խնդրի տեսանկյունից խիստ հետաքրքրական են քաղվածքներում արձանագրված հետեւյալ հանգամանքները՝ ա) առաջին հերթին նշված է, որ հայոց աշխարհիկ ու հոգեւոր առաջնորդները ժամանել են «ի տեսութիւն» Սբ. Պետրոս եւ Սբ. Պողոս առաքյալների վկայարաններին, բ) արձանագրված է Սբ. Պետրոսի եւ Ս. Պողոսի՝ առաքյալների գլխավոր եւ Հռոմի պապի՝ նրանց փոխանորդ լինելը, գ) աչք է զարնում հռոմեական կողմի ներկայացուցիչների թվարկման հերթականությունը՝ պապ, կայսր եւ կայսրուհի։ Փաստորեն՝ Կոստանդինոս Ա.-ի դարձը, որը նախորդիվ հիշվում էր որպէս այցի հիմնական շարժառիթ, «Դաշանց թղթում» իր տեղը զիջել է առաքյալների սրբատեղիների երկրպագությանն ու Հռոմի պապի հետ հանդիպմանը։ Կարծում ենք՝ սխալ չի լինի ենթադրել, որ «Դաշանց թղթի» հեղինակը, ամենայն հավանականությամբ, նկատի է ունեցել Հռոմի Կաթոլիկ Եկեղեցու կանոնագրքում տակավին ԺԶ. դ. ամրագրված, սակայն մինչ այդ գործող *ad limina apostolorum* կանոնը, որի պահանջը հետեւյալն է. հնգամյա պարբերականությամբ պարտադիր այցելություն Ս. Պետրոս եւ Ս. Պողոս առաքյալների գերեզմաններին եւ հանդիպում Հռոմի պապի հետ⁷։ Այս կանոնը պարտադիր ուժ է ունեցել Հռոմի Կաթոլիկ Եկեղեցու թեմակալների ու նրանց ներկայացուցիչների համար, սակայն, ըստ ամենայնի, նման պահանջ ներկայացվել է նաեւ այլ Եկեղեցիների առաջնորդներին։ Հայ-լատին եկեղեցական հարաբերությունների նախընթաց շրջանի՝ ԺԲ. դ. վավերագրերում *ad limina*-ի մասին հստակ հիշատակություն չկա։ Մինչդեռ այս առումով միանգամայն այլ են Ինոկենտի-

⁶ Z. POGOSSIAN, The letter of Love and Concord, p. 334, 336.

⁷ *Տէս* Visit Ad Limina, Catholic Encyclopedia: <https://www.newadvent.org/cathen/15478a.htm>

ոս Գ.-ին լեւոն Ա.-ի եւ Հովհաննէս Զ. Սսեցու հղած 1205 թ. նամակները, որոնցում հավաստիացում կա առ այն, որ Հայոց կաթողիկոսի ներկայացուցիչը հինգ տարին մեկ անգամ այցելելու է Հռոմ⁸։ Հետաքրքրական է, որ ոչ թե կաթողիկոսը, այլ միայն նրա պատվիրակն էր գնալու Հռոմ։

Հայոց հայրապետը Հռոմում է, որ Հովհաննէս Զ. Սսեցուն նախորդած կաթողիկոսները (որոշ բացառությամբ) տարբեր պատճառաբանություներով հրաժարվել են մեկնել Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիս՝ երկուղելով մեղադրվել քաղկեդոնականությանը հարելու մեջ⁹։ Կարծում ենք՝ այդ մտավախությունն ամենեւին չի վերանա, եթե Կոստանդնուպոլիսը փոխարինենք Հռոմով։ Հազիվ թե Հովհաննէս Սսեցուն անծանոթ լինեին հայոց կաթողիկոսների՝ Կոստանդնուպոլիս այցելելուց հրաժարվելու նախընթաց դեպքերն ու դրանց դրդապատճառը։ Թերեւս հենց այս հանգամանքը հաշվի առնելով էր նա Ինոկենտիոս Գ.-ին հղած 1202 թվակիր նամակում հայտնում, որ ճանապարհների վտանգավորության պատճառով չի կարող անձամբ ժամանել Հռոմ՝ սրբազան նշանակներն ստանալու¹⁰։

Ինչպես տեսնում ենք, «Դաշանց թղթի» հեղինակը Հայոց կաթողիկոսին ազատել է Հռոմ այցելելու պարտավորությունից։ Նաեւ այս հանգամանքով պետք է բացատրել աղբյուրի այն սահմանումը, ըստ որի՝ կաթողիկոսին ձեռնադրում են Հայոց Եկեղեցու եպիսկոպոսները¹¹։ Սա նշանակում է, որ Սեղբեստրոսից Ս. Գրիգոր Լուսավորչի ստացած ձեռնադրությունը չէր կարող ծառայել որպէս նախադեպ նրա հաջորդների համար։ Կաթողիկոսի ձեռնադրությունը Հայոց Եկեղեցու եպիսկոպոսներին վերապահելով՝ «Դաշանց թուղթն» ամրագրում էր նաեւ նրա ինքնազլխությունը։ Թերեւս հենց այս հանգամանքը նկատի ունեն Վարդան Այգեկցին, երբ իր «Վասն անիրաւ բամասաւղաց եկեղեցւոյս Հայաստանեայց» փոքրածավալ գրվածքում նախ հիշում է Կեսարիայում Ղեւոնդիոս հայրապետից Ս. Գրիգոր Լուսավորչի ստացած ձեռնադրությունը, ապա անդրադառնալով Տրդատ Գ.-ի հետ Հռոմ այցելությանը՝ գրում, որ

⁸ Տէս "Acta Innocentii PP. III (1198–1216)", E. Regstris Vaticanis aliisque Eruit, introductione auxit, notisque illustravit P. Theodosius Haluschynskyj hieromonachus ordinis Basiliani S. Iosaphat E pontificia commissione ad redigendum C.I.C.O., Fontes series III, vol. II, Vaticanis, 1944, էջ 583, 587։

⁹ Այդ մասին մանրամասն տես Վ. ԹՈՐՈՍՅԱՆ, Հայոց կաթողիկոսական իշխանությունը (ԺԱ. դարի կեսեր – ԺԲ. դարի սկիզբ), Երեւան, 2018, էջ 124–130։

¹⁰ Տէս "Acta Innocentii PP. III (1198–1216)", էջ 569։

¹¹ Տէս Z. POGOSSIAN, The letter of Love and Concord, էջ 392, 394։

«ա՛ռ իշխանութիւն Գրիգոր ինքնագլխութեան ի Սեղբեստրոսէ՝ յաթոռոյն Պետրոսի»¹²:

Ինոկենտիոս Գ.-ի հետ Գրիգոր Զ. Ապիրատի եւ Հովհաննես Զ. Սսեցու նամակագրությունը, ի տարբերություն Ինոկենտիոս Բ.-ի ու Գրիգոր Գ.-ի եւ Լուկիոս Գ.-ի ու Գրիգոր Դ. Տղայի, աչքի է ընկնում մի խիստ ուշագրավ առանձնահատկությամբ. այնտեղ գրեթե զանց են առնված ծիսական բնույթի հարցերը, որոնք նախընթաց շրջանի հայ—լատին եկեղեցական հարաբերությունների հիմնական նյութն էին: Ծիսական խնդիրների վերաբերյալ ակնարկ կա միայն Ինոկենտիոս Գ.-ին Հովհաննես Սսեցու հղած 1205 թվակիր նամակում, որտեղ կարդում ենք. «Մասամբ ընդունեցինք սուրբ Հռոմեական եկեղեցու կանոնադրությունը, մասամբ էլ, հապաղելով մեզ ենթակա՝ հեռուները սփռված եպիսկոպոսների բացակայության պատճառով (եւ քանի որ դա չէր կարող տեղի ունենալ առանց անձանց հավանության, երբ մեր առաջնորդները կամ նրանց մեծամասնությունը նշանակված ժամի ինքնակամ ի մի հավաքված լինեն), որպեսզի եկեղեցում պառակտում չառաջանա, առաջարկեցինք ընդունել ձեր այն կանոնները, որոնց համաձայն ենք»¹³: Քաղվածքը, ըստ ամենայնի, հետեւյալի մասին է. Հովհաննես Զ. Սսեցին Ինոկենտիոս Գ.-ին հայտնում է, որ իրենք՝ կիրիկյան եկեղեցականները, մասամբ ընդունել են պահանջվող փոփոխությունները, սակայն չեն կարող կյանքի կոչել առանց «հեռավոր աշխարհում սփռված եպիսկոպոսների» (կաթոլիկոսը, անշուշտ, նկատի ունի հայաստանյան եպիսկոպոսներին) համաձայնության: Ինչ կանոնների մասին է հիշում Հայոց կաթողիկոսը: Կարծում ենք՝ խոսքը վերաբերում է Լեւոն Բ. Ռուբինյանին թագ շնորհելու դիմաց Հռոմի պապի պահանջած ծիսական փոփոխություններին, որոնք հիշատակված են Կիրակոս Գանձակեցու երկում¹⁴: Կրկնենք, որ այս շրջանի հայ—լատին հարաբերություններում դավանական հարցեր չեն քննարկվել:

¹² Յ. ԱՆԱՍԵԱՆ, Վարդան Այգեկցին իր նորայայտ երկերի լուսի տակ, «Բազմավեպ», 1968, թիւ 7—12, էջ 272:

¹³ “Acta Innocentii PP. III (1198—1216)”, p. 587. ԿՂԵՄԷՍ ԳԱՆԱՆՈՍ, Միաբանութիւն Հայոց սուրբ Եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ Եկեղեցւոյն Հռովմայ, հտ. Ա., 1650, էջ 368. “The Deeds of Innocent III by an Anonymous Author”, Translated with an Introduction and Notes by James M. Powell, Washington, 2004, p. 220. Լատիներեն բնագրի թարգմանության համար շնորհակալություն ենք հայտնում Մաշտոցյան Մատենադարանի թարգմանական մատենագրության բաժնի վարիչ, բ. գ. դ. Գոհար Մուրադյանին:

¹⁴ Տէն ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆԶԱԿԵՅԻ, Պատմություն հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երեւան, 1961, էջ 156—157: Այս խնդրի քննությունն առավել մանրամասն

Արդ, ինչպե՞ս մեկնաբանել Հռոմի պապի գերազահությունն ընդունելու մասին նրան հասցեագրված նամակներում Հայոց կաթողիկոսների արած հավաստիացումները, անգամ ծիսական փոփոխություններ կատարելու եւ ad limina ընդունելու պատրաստակամությունը: Հարցին պատասխանելու համար նախ եւ առաջ անհրաժեշտ է պարզել Հռոմի պապին հայերի տված հավաստիացումների իրական դրապատճառները: Ինոկենտիոս Գ.-ի հետ Գրիգոր Զ. Ապիրատի եւ Հովհաննես Զ. Սսեցու նամակագրությունը, եթե բացառենք պապական աթոռի գերազահությանն ու նրա փառաբանությանն առնչվող տեղիները, վերաբերում է քաղաքական երկու խնդրի՝ Անտիոքի գահաժառանգության պատերազմին եւ Տաճարականների ասպետական միաբանության հետ Կիլիկիայի հայկական թագավորության հարաբերություններին: Նկատենք, որ Ինոկենտիոս Գ.-ին հղած շնորհակալական նամակներում անգամ Գրիգոր Զ. Ապիրատը չի մոռանում հիշեցնել, որ հայերը «վիշապի երախում են եւ խաչի թշնամիների շրջապատում» (նկատի ունեն Հալեպի եւ Իկոնիայի սուլթանությունները, որոնք Ատիոքյան պատերազմում ընդգեմ Կիլիկյան Հայաստանի դաշնակցում էին Տրիպոլիսի կոմսության հետ), ուստի ակնկալում են շուտափույթ օգնություն ստանալ նրանց դեմ պայքարում: Խնդրո առարկա նամակներում հայկական կողմի քաղաքական շահերին վերաբերող հատվածները՝ անտիոքյան գահի նկատմամբ Ռայմոնդ-Ռուբենի ժառանգական իրավունքների պաշտպանության եւ պատերազմում Լեւոն Ա.-ին օժանդակելու մասին, որպես կանոն, հաջորդում են Ինոկենտիոս Գ.-ի գերազահությունն ընդունելու հավաստիացումներին՝ տպավորություն ստեղծելով, որ դրանք Հռոմի պապական աթոռի պահանջները կյանքի կոչելու նախապայման են: Ակնհայտ է, որ Հռոմի քահանայապետի նկատմամբ Հայոց կաթողիկոսների դիրքորոշումը գերազանցապես պայմանավորված էր Անտիոքյան պատերազմում նրա որդեգրած քաղաքականությամբ: Թերեւս, սխալ չի լինի կարծել, որ պատերազմի սկզբնական շրջանում՝ ընդհուպ մինչեւ 1208 թ., Հռոմի պապը, ընդհանուր առմամբ, ունեցել է հայանպաստ դիրքորոշում: Բավական է հիշել, որ երբ Լեւոն Ա.-ն նույն թվականին գրավեց Անտիոքն ու այդ իշխանապետության գահին բարձրացրեց Ռայմոնդ-Ռուբենին, նրան

կատարել ենք մեր «Սսի ԺԳ. դ. սկզբի եկեղեցական ժողովը հայ-լատին եկեղեցական հարաբերությունների համատեքստում» հոդվածում (անտիպ):

Ս. Պետրոսի տաճարում հանդիսավորությամբ օծեց Պետրոս Անգուլեմացի կարդինալը։ Սակայն, ինչպես հայտնի է, հայերը, այդպես էլ չկարողանալով գրավել քաղաքի միջնաբերդը, որտեղ ամրացել էր Բոհեմունդ Միականին, շուտով դուրս եկան Անտիոքից։ Լեւոն Ա.-ի հաջողություններից անհանգստացած՝ Հալեպի եւ Իկոնիայի սուլթանները հարձակվեցին Կիլիկիայի հայկական թագավորության վրա։ Քաջ գիտակցելով, որ այդ ուժերի դեմ միայնակ պայքարը դատապարտված է անհաջողության՝ Լեւոն Ա.-ն 1208/1209 թ. օգնության խնդրանքով դիմում է Եգիպտոսի Այյուբյան սուլթանին, որի միջնորդությամբ էլ նույն թվականին պայմանագիր է կնքվում Կիլիկյան Հայաստանի եւ մուսուլմանական պետությունների միջեւ¹⁵։ Ուշագրավ է, որ այն վերաբերել է ոչ միայն վերջիններիս ու հայկական պետության հարաբերություններին, այլ նաեւ «Հայոց թագավորության, Անտիոքի-Տրիպոլիսի կոմսության եւ Տաճարականների միջեւ գոյություն ունեցող խնդիրներին»¹⁶։ Այսպես, պայմանագրով Լեւոն Ա.-ն պարտավորվում էր Բաղրաս ամրոցը հանձնել Տաճարականներին եւ անգամ չմիջամտել Անտիոքի գործերին¹⁷։

Անտիոքյան պատերազմին Եգիպտոսի Այյուբյան սուլթանի միջամտությունը, որը կատարվել էր Լեւոն Ա.-ի խնդրանքով, պետք է որ անհանգստացներ Հռոմի պապին, քանզի այդպիսով նվազում էին գահաժառանգման պայքարում միակ դատավորի նրա իրավազորությունը եւ ազդեցությունը։ Թերեւս, դա էր պատճառը, որ 1209 թ. հուլիսի 6-ի թվակիր նամակում Ինոկենտիոս Գ.-ն փորձում է սիրաշահել Լեւոն Ա.-ին՝ նույնիսկ հավաստիացնելով, որ Տաճարականներին իր ցուցաբերած օժանդակությունը պայմանավորված է ոչ թե վերջիններիս նկատմամբ ունեցած բարեհաճությամբ կամ հայկական թագավորության դեմ պայքարում նրանց դիրքերն ամրապնդելու ցանկությամբ, այլ պապական աթոռին ասպետական այդ միաբանության հավատարմությունն ապահովելու մտադրությամբ¹⁸։ Ինոկենտիոս Գ.-ի սիրալիրությունն առ Լեւոն Ա.-ն պահպանվում է մինչեւ 1213 թ.։ Նույն թվականի փետրվարի 28-ին Հայոց թագավորին հղած նրա նամակից պարզվում է, որ Ռայմոնդ-Ռու-

¹⁵ Տէս Վ. ՏԵՐ-ՂԵՒՈՆԳՅԱՆ, Կիլիկյան Հայաստանն ու Այյուբյան պետությունները, Երեւան, 2017, էջ 154–159։

¹⁶ Անդ, էջ 159։

¹⁷ Տէս անդ։

¹⁸ Տէս “Acta Innocentii PP. III (1198–1216)”, էջ 367–368։

բենն Անտիոքում «ավերակների ու մոխրի է վերածել եկեղեցական բնակավայրերը», իսկ Լեւոն Ա.-ն Տարսոնից վտարել է կաթոլիկ եկեղեցականներին եւ այնտեղ հրավիրել հույների¹⁹։ Ուշագրավ է, որ 1214-ից սկսյալ՝ Լեւոն Ա.-ն, որը մինչ այդ իր հրովարտականերում ու տարատեսակ պետական փաստաթղթերում Հռոմի պապին եւ Սրբազան Հռոմեական կայսրության ինքնակալին հիշում էր որպես իրեն թագավորական իշխանություն շնորհողների. «Լեւոն, Ձեր (Ինոկենտիոս Գ.-ի.—Վ. Թ.)՝ Հռոմեական կայսեր ողորմածությամբ թագավոր Ամենայն Հայոց» (Leo per eandem et Romani Imperii gratiam Rex omnium Armeniorum)²⁰, դադարում է նրանց վկայակոչել՝ գերադասելով «Թագավոր Հայոց՝ շնորհիվ Աստծու» (Dei gratia Rex Armenie) տիտղոսը²¹։ Նկատենք, սակայն, որ Լեւոն Ա.-ն Հռոմի պապին՝ որպես իրեն իշխանություն շնորհողի, հիշում է միայն Ինոկենտիոս Գ.-ին գրած նամակներում։ Հետաքրքրական է, որ Հիվանդախնամների ու Տեւտոնական ասպետական միաբանություններին 1210 թ. եւ 1212 թ. հղած երկու հրովարտականերում Լեւոն Ա.-ն որպես իրեն թագավորական իշխանություն շնորհողի՝ հիշատակում է միայն Սրբազան Հռոմեական կայսրության ինքնակալին²²։

Պարզ է, որ առնվազն Ինոկենտիոս Գ.-ի աթոռակալման շրջանում Հայոց եւ Հռոմի Կաթոլիկ եկեղեցիների առաջնորդների հարաբերությունները գերազանցապես առնչվել են կողմերի քաղաքական շահերին՝ երկրորդական դարձնելով նրանց միջեւ առկա եկեղեցական խնդիրները։ Ուստի միամտություն կլինի կարծել, որ, օրինակ, Գրիգոր Զ. Ապիրատը, որը խստիվ ընդդիմացել էր Լեւոն Բ.-ին թագ տալու դիմաց Կեղեստինոս Գ. պապի (1191–1198 թթ.) պահանջած ընդամենը մի քանի ծիսական փոփոխություններին²³, իրականում կողմ էր Կաթոլիկ եկեղեցու հետ հա-

¹⁹ Տէս անդ, էջ 440։

²⁰ Տէս անդ, էջ 555, 556, 582, 588. նաեւ՝ V. LANGLOIS, Le Trésor des chartes d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens, Venise, 1863, էջ 112։

²¹ Տէս V. LANGLOIS, Le Trésor des chartes d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens, pp. 122, 124, 126. Ղ. ԱԻՇԱՆ, Սիսուան. Համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ, Վենետիկ, 1885 էջ 481–482. C. MUTAFIAN, La diplomatie arménienne au Levant à l'époque des croisades XIIe–XVIe siècle, Thèse de doctorat, Université Paris I Panthéon–Sorbonne, 2002, էջ 130–131. Լ. ՏԵՐ.ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Խաչակիրները եւ հայերը (պատմաքաղաքագիտական ուսումնասիրություն), հտ. Բ., Երեւան, 2007, էջ 189–190։

²² Տէս V. LANGLOIS, Le Trésor des chartes d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens, էջ 115, 117։

²³ Տէս ԿԻՐԱՎՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, Պատմություն Հայոց, էջ 156–157։

րաբերությունների սերտացմանը, այն էլ՝ Հռոմի պապի գերադասության ընդունմամբ: Մյուս կողմից՝ պետք է նկատի առնել, որ Հռոմի պապը հազիվ թե դրականորեն արձագանքեր Հայոց կաթողիկոսի օգնության դիմումներին, եթե դրանցում արձանագրված չլիներ Ընդհանրական Եկեղեցում իր աթոռի գերագահությունը: Այս պահանջն առավել վճռականորեն դրվեց հատկապես Ինոկենտիոս Գ.-ի ժամանակ: Հենց նրա օրոք էր, որ Հռոմի պապի տիտղոսաշարում մինչ այդ հազվադեպ հանդիպող «Աստծու փոխանորդ» արտահայտությունն ստացավ պարտադիր կիրառություն²⁴: Նա հայտարարեց, որ Աստված Իր փոխանորդի պատիվը շնորհել է միայն Սբ. Պետրոս առաքյալին, որից էլ այն անցել է նրա հաջորդներին, այսինքն՝ Հռոմի քահանայապետներին, ուստի վերջիններս ոչ միայն Սբ. Պետրոսի, այլ նաեւ Տիրոջ փոխանորդն են²⁵, որոնց, ըստ Ինոկենտիոս Գ.-ի, ենթակա են բոլոր Եկեղեցիները²⁶: Եթե Ինոկենտիոս Գ.-ի՝ աշխարհիկ իշխանական նկրտումներ ունենալու հարցը տարակարծության տեղիք է տվել մասնագիտական գրականության մեջ, ապա Ընդհանրական Եկեղեցում բացարձակ գերագահություն ստանալու նրա հավակնությունները կասկածի չեն ենթակվել²⁷: Այդուհանդերձ՝ փաստ է, որ Ինոկենտիոս Գ.-ի՝ այլ բաներից զատ նաեւ աշխարհիկ իշխանական ազդեցության աճին էապես նպաստել է Սրբազան Հռոմեական կայսրությունում Հենրի Զ.-ի (1191–1197 թթ.) մահվանից հետո սկսված գահակալական պայքարը, որի հանգուցալուծման գործում ոչ պակաս ներդրում ունեցավ հենց ինքը²⁸: Ուստի Գրիգոր Զ. Ապիրատի, ինչպես նաեւ Հովհաննես Զ. Սսեցուն՝ Ինոկենտիոս Գ.-ին հասցեագրած նամակները հարկ է մեկնաբանել հենց այս հանգամանքների հաշվառմամբ: Հավելենք, որ Հռոմի պապին գրած իր երկու նամակներում Գրիգոր Զ. Ապիրատն Ինոկենտիոս Գ.-ին հիշում է «Աստծու փոխանորդ» տիտղոսին համաբնույթ

²⁴ Տե՛ս J. C. MOORE, Pope Innocent III (1160/61–1216), The Medieval Mediterranean. peoples, economies and cultures, 400–1500, vol. 47, Leiden-Boston, 2003, էջ 29:

²⁵ Տե՛ս Vicar of Christ, The Catholic Encyclopedia. <https://www.newadvent.org/cathen/15403b.htm>: Ընդհանրական Եկեղեցում Հռոմի պապական աթոռի զբաղեցրած դիրքի եւ Հռոմի պապի՝ Աստծու փոխանորդը լինելու մասին Ինոկենտիոս Գ.-ի հիմնավորումները ներկայացված են Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես Ժ. պատրիարքին նրա հղած նամակում (տե՛ս «The Deeds of Innocent III...», էջ 81–89):

²⁶ Տե՛ս “Innocent III: Vicar of Christ Or Lord of the World?”, edited with an interdation by James M. Powell, second expended edition, Washington, 1994, էջ 39:

²⁷ Այս մասին մանրամասն տե՛ս անդ:

²⁸ Տե՛ս J. C. MOORE, Pope Innocent III (1160/61–1216), էջ 63–70:

հատկանշմամբ. «Ձեզ, որ գլխավորն եք Քրիստոսից հետո, նշանակված նրանից...» (Vobis qui estis caput post Christum, consecrati ab eo...), «Աստծուց հետո, որ գլուխ է ամենայն բարյաց, առաքելական աթոռի պահողին...» (Post Deum, qui est caput omnium bonorum, Apostolicam Sedem tenenti...)²⁹;

Ինոկենտիոս Գ.-ի հետ գործուն բանակցություններ վարելով հանդերձ՝ թե՛ Գրիգոր Զ. Ապիրատը եւ թե՛ Հովհաննես Զ. Սսեցին քաջ գիտակցում էին, որ դրանք կարող են գայթակղության քար դառնալ Կիլիկյան Հայաստանում հայ-լատին եկեղեցական մերձեցմամբ, նույնիսկ միությամբ շահագրգռված տարրերի համար: Թերեւս, հենց նրանց աշխուժացումը կանխելու նկատառումով 1205 թ. կաթողիկոսանիստ Հռոմկլայում հրապարակվեց նշանավոր մատենագիր Վարդան Այգեկցու «Արմատ հաւատոյ» երկը, որը, հեղինակի համոզմամբ, ծառայելու էր որպէս «առ ձեռն պատրաստ զէն... ընդդէմ թերավարժ՝ երկմիտ քննողաց...»³⁰: Այս երկում քաղվածաբար ներկայացված են հայ եւ օտար նշանավոր եկեղեցական հայրերի աշխատություններից հատվածներ, որոնք հավաստում են Հայոց Եկեղեցու դավանանքի ու ծեսերի ճշմարտացիությունը: Որպէս երբեմնի վարչապետ՝ Հովհաննես Սսեցին, հարկավ, առաջնորդվում էր այն համոզմամբ, որ արդյունավետ դիվանագիտություն բանեցնելու համար խիստ անհրաժեշտ էր, որ Հայոց Եկեղեցու ներքին կյանքը, այլ խոսքով՝ թիկունքը, հատկապէս Կիլիկյան Հայաստանում հուսալիորեն պաշտպանված լիներ օտար ազդեցությունից: Որ «Արմատ հաւատոյ»-ն կարելորդ նշանակություն է ունեցել Լատին Եկեղեցու եւ հատկապէս միաբարական շարժման դեմ պայքարում, հաստատվում է այն հանգամանքով, որ Հռոմի պապական աթոռն այդ երկը 1341 թ. ընդգրկել է «մոլորական» համարված հայկական գրքերի շարքում, որոնց թվում էին Հովհան Ա. Մանդակունու, Հովհան Գ. Օձնեցու, Պողոս Տարոնացու, Սարգիս Շնորհալու եւ այլոց՝ Հայոց Եկեղեցու դավանանքի գաղափարական ատաղձը հանդիսացող աշխատությունները³¹:

Սույն ուսումնասիրության հիմնական խնդրին վերաբերող շորրորդ փաստարկը վերաբերում է կաթողիկոսին Հայոց թագավորի առաջարկու-

²⁹ Acta Innocentii PP. III (1198—1216), p. 554, 565.

³⁰ ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿՅԻ, Գիրք հաստատութեան եւ արմատ հաւատոյ, քննական բնագիրը կազմեց Շահէ քահանայ Հայրապետեանը, ներածութիւնը՝ Յակոբ Քեոսէեանի, Երեւան, 1998, էջ 72:

³¹ Տէս Հ. ԱՆԱՍՅԱՆ, Հայոց մոլորական համարված գրքերն ըստ լատինական մի հին ցուցակի, «էջմիածին», 1975, թիվ Ժ., էջ 27—39:

թյամբ ընտրելուն: Թղթում այդ մասին կարդում ենք. «Եւ արարաք (Սեղ-բեստրոսը.— Վ. Թ.) զսայ (Ս. Գրիգոր Լուսավորչին) պատրիարզ Հայոց Մեծաց, [զի ինքնս] եւ ամենայն աթոռաժառանգ սորա ինքնագլուխք եղիցին՝ յիւրեանց եպիսկոպոսացն առնելով ձեռնադրութիւն, առաջարկութեամբ իւրեանց թագաւորին»³²: Այս հատվածը մեկնաբանելիս Զարուհի Պողոսյանն իրավացիորեն մատնանշում է Գրիգոր Ե. Քարավեժ հայրապետի հետ Լեւոն Բ. Ռուբինյանի հակադրությունը³³: Հիշենք, որ Լեւոն Բ. իշխանի հրամանով Սսի արքեպիսկոպոս Հովհաննեսը ձերբակալում է Գրիգոր Ե.-ին եւ արգելափակում Կոպիտառի բերդում, սակայն կաթողիկոսը, փորձելով փախուստի դիմել, քարավեժ է լինում եւ տեղում մահանում³⁴: Դատելով Սմբատ Սպարապետի հետեւյալ վկայությունից՝ Ռուբինյան իշխանի եւ հայրապետի տարաձայնության պատճառը եղել է այն, որ վերջինս, հակառակ Լեւոն Բ.-ի սպասելիքներին, «ո՛չ տանէր զառաջին հնազանդութիւնն ամենեցուն, որպէս յորժամ ընդ դաստիարակաւ էր, այլ ինքնիշխանութեամբ տանէր զհայրապետութիւնն, որպէս տեսեալն էր ի քեռին իւր»³⁵: Աներկբա է, որ Լեւոն Բ.-ն ունեցել է կաթողիկոսական իշխանությունն իր ազդեցությանը ենթարկելու ցանկություն, սակայն նրա գլխավոր նպատակը ոչ միայն եւ ոչ այնքան Գրիգոր Ե.-ին նրա մեկ այլ տոհմակցով փոխարինելն էր, որքան Պահլավունիների հայրապետական ժառանգական իշխանությանը վերջ դնելը: Ստույգ է, անշուշտ, որ Լեւոն Բ.-ն Գրիգոր Քարավեժից հետո հավանություն է տվել մեկ այլ Պահլավունու՝ Գրիգոր Զ. Ապիրատի ընտրությանը, սակայն դա կատարվել է այնպիսի մի ժամանակ, երբ Ռուբինյան իշխանը հետեւողականորեն իրագործում էր Կիլիկիայի հայկական իշխանապետությունը թագավորություն հռչակելու ծրագիրը, որի հաջողության համար անհարժեշտ էր նաեւ Հայոց կաթողիկոսի անվերապահ աջակցությունը: Ուստի ամենեւ-

³² Z. POGOSSIAN, The letter of Love and Concord, p. 392, 394.

³³ Տես անդ, էջ 98: Լեւոն Բ. Ռուբինյանի եւ Գրիգոր Ե. կաթողիկոսի հակադրության մասին տես ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, Հայոց պատմություն, էջ 147–148:

³⁴ Տես ՄՄԲԱՍ ՍՊԱՐԱՊԵՏ, Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 205–206. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, Հայոց պատմություն, էջ 147–148:

³⁵ ՄՄԲԱՍ ՍՊԱՐԱՊԵՏ, Տարեգիրք, էջ 205: Ըստ արաբ պատմիչ Յակուտ ալ-Համավիի՝ Լեւոն Բ.-ի եւ Գրիգոր Ե.-ի հակադրության պատճառը Ռուբինյան իշխանի հեշտասիրությունն էր, ինչը բազմիցս արժանանցել էր հայրապետի քննադատությանը: Գրիգոր Ե.-ն նույնիսկ սպառնացել էր բանադրել նրան («Արաբական աղբյուրները Հայաստանի եւ հարեւան երկրների մասին», Յակուտ ալ-Համավի, Աբուլ-Ֆիդա, Իբն Շադադ, կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյանը, Երեւան, 1965, էջ 100–101):

ին նպատակահարմար չէր հատկապես այդ ժամանակ առավել սրել հարաբերություններն Ամենայն Հայոց Հայրապետի հետ: Իհարկե, կաթողիկոսի ընտրության գործում մեծապես կարեւոր էր Լեւոն Ա.-ի կամքը, սակայն նա հարկադրված էր հաշվի նստել հայրապետական իշխանության նկատմամբ Պաշլավունիների՝ արդեն իսկ արմատացած ժառանգական իրավունքի հետ, ինչն էականորեն նվազեցնում էր հոգեւոր առաջնորդի վրա աշխարհիկ ղեկավարի ազդեցությունը:

Քննվող խնդրի տեսանկյունից բոլորվին այլ էր Հովհաննես Զ. Սսեցու ընտրությունը: Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ՝ այն կատարվել էր բացառապես արքայի կամքով. «Եւ Յովհաննէս՝ զի ընտանի էր³⁶ թագաւորին Լեւոնի, բռնացաւ եւ կալաւ»³⁷: Ավելին, ինչպես տեսանք, տակաւին 1202 թ. արդեն իսկ հայտնի էր, որ նրան հաջորդելու է հենց Հովհաննես Սսեցին, որի ընտրությամբ ավարտվեց Պաշլավունիների ժառանգական աթոռակալումը:

Այսպիսով՝ վերն արված քննությունը թույլ է տալիս առաջ քաշելու այն վարկածը, որ «Դաշանց թղթում» Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը կերպավորել է Հովհաննես Զ. Սսեցուն:

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вопрос о том, кого из армянских католиков в документе так называемый «Дашанц тухт» («Договорная грамота») изображает Св. Григорий Просветитель. Детальное изучение первоисточников конца XII — начала XIII в., в частности переписки Армянских Католиков и Римских Пап того времени, показывает, что в этом документе Св. Григорий Просветитель, скорее всего, изображает Католика Всех Армян Ованеса VI Ссеци (1203—1221). В контексте этого вопроса в статье также рассмотрены некоторые вопросы армяно-латинских церковных отношений того времени.

³⁶ Յակոբ ալ-Համաւիի վկայությամբ՝ Հովհաննես Սսեցին եղել է Լեւոնի ազգականը, հավանաբար մորեղբորորդին (տե՛ս («Արաբական աղբյուրները Հայաստանի եւ հարեւան երկրների մասին», Յակոբ ալ-Համաւի, Աբուլ-Ֆիդա, Իբն Շադադ, էջ 101): Սմբատ Սպարապետի հաղորդմամբ՝ Հովհաննես Սսեցին Հեթումյան տոհմից էր (տե՛ս ՍՄԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏ, Տարեգիրք, էջ 203):

³⁷ ԿՐԻՍՏՈՍ ԳԱՆԶԱԿԵՑԻ, Հայոց պատմություն, էջ 149:

SUMMARY

The article considers the following question: which Catholicos was personified by St. Gregory the Illuminator in the so-called document “Letter of Love and Concord”? A detailed study of primary sources of the late 12th and early 13th centuries, in particular, the correspondence between the Armenian Catholicoi and the Popes of Rome of that time shows that in this document St. Gregory the Illuminator most likely personified Hovhannes VI of Sis (1203–1221), Catholicos of All Armenians. The article also considers some issues concerning the Armenian–Latin ecclesiastical relations of that period.

